

Bartel, Oskar

Zwingli i Kalwin a Polska

Przegląd Historyczny 56/4, 644-650

1965

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

OSKAR BARTEL

Zwingli i Kalwin a Polska

I

Temat „Zwingli a Polska” nie został dotychczas opracowany, zaś problem „Kalwin a Polska”, postawiony już w 1884 r. przez historyka kalwinizmu w Genewie A. Rogeta, omawiany był dotąd prawie wyłącznie na podstawie korespondencji Kalwina z Polakami¹.

Po śmierci Lutera Kalwin był orędownikiem i obrońcą reformacji. Nawiązywał on stosunki prawie ze wszystkimi narodami i budował swój kościół niemal w całej Europie. Dużo czasu poświęcił protestantom i protestantyzmowi w Polsce. Co prawda jego korespondencja z Polakami nie jest zbyt obfita, obejmuje ona jednak ponad 80 listów.

Nauka Zwingliego zawitała na ziemię polskie tuż przed 1530 r., nauka zaś Kalwina zaczęła się na dobre krzewić w latach 1553—1557 wśród magnatów, szlachty polskiej, ówczesnej elity umysłowej i bogatych mieszczan gdańskich. Propagowali ją cudzoziemcy przebywający w Polsce, zwłaszcza zaś szkoccy presbiterianie. W polskim obozie kalwińskim znaleźli się prócz Szkotów Francuzi i Włosi, a od 1565 r. zaczęli się łączyć z kalwinistami ks. A. Prażmowskiego na Kujawach bracia czescy.

Jak się przedstawia reformacja szwajcarska i jej twórcy w polskich źródłach oraz literaturze naukowej i wyznaniowej?

O Zwingliu i zwinglianizmie, w powiązaniu z Kalwinem i kalwinizmem, posiadamy z XVI w. zaledwie dwie prace polemiczno-dogmatyczne P. Skargi². Na początku XVIII w. ukazała się praca G. Gengella (um. 1727) zawierająca jednocześnie trzy traktaty przeciwko Zwingliemu i Kalwinowi³. W XX w. ukazały się: artykuł Z. O. Lappe i rzecz naukowopopularna R. Kesselringa⁴. Skąpe źródła pozwalają jedynie stwierdzić bezpośredni wpływ Zwingliego i jego pism na reformatora Jana Łaskiego. Na Zwingliego powoływał się w swoich rozprawach teologicznych Andrzej Frycz Modrzewski, wzmiankując m.in., że Zwingli „odrzucił oraz pogrzebał cały rytuał mszy”⁵. Stanisław Orzechowski dojrzał w ks. Marcynie Krowickim „Pikarta, Zwingliusa, kacerza z Szwajcarów”.

O wiele więcej pisano w Polsce o Kalwinie i kalwinizmie. Pierwszym Polakiem, który pisał przeciwko Kalwinowi był M. P. Kalaj (Calay)⁶. Ogólnie biorąc ponad 20 pozycji, oryginalnych i tłumaczonych, broniących i szkalujących, poświęcono Kalwinowi w Polsce XVI w.⁷.

Znane były również w Polsce pisma broniące Kalwina i jego dzieła, jak np. „Vita J. Calvini” T. Bezý (Genewa 1575) oraz późniejsze „La défense de Calvin”

¹ *Corpus Reformatorum, Opera Calvini* t. XXIX—LXXXVII; Th. Wotschke, *Briefwechsel der Schweizer mit den Polen*, Leipzig 1908; *Johannes Calvins Lebenswerk in seinen Briefen*, übersetzt von R. Schwartz, 3 tomy, Neukirchen 1961 i 1962.

² L. Finkel, *Bibliografia historii Polski* t. I, nr 15317.

³ E. Estreicher, *Bibliografia Polska* t. XVII, s. 91 i 92; L. Finkel, op. cit., nr 15745.

⁴ „Głos Ewangelicki” t. XIII, 1932, nr 1; R. Kesselring, *U. Zwingliusz*, Warszawa 1935.

⁵ A. Frycz-Modrzewski, *Dzieła wszystkie* t. V, Warszawa 1959, s. 134, 135, 174 i 198.

⁶ K. Estreicher, *140 tys. druków*, cz. II, t. I: *Laqueus venantium...* Padwa 1551.

⁷ L. Finkel, op. cit., nr 15013, 15318, 15011.

Ch. Drelincourta (Genewa 1617). Z polskiego obozu katolickiego ukazało się wiele prac zwalczających Kalwina i kalwinizm, zwłaszcza dużo pisał kanonik wileński A. Jurgiewicz (um. 1640). W 1599 r. wyszła jego niezwykle zjadliwa i pełna szyderstw praca pt. „Quinti Evangelii professores... Nullus et Nemo...”. Z Jurgiewiczem ostro polemizował A. Wołan, „papież kalwiński” na Litwie. Z polskiego obozu kalwińskiego w 1599 r. wyszło dzieło „O zwierzchności świeckiej”. przypisane Andrzejowi Szafrąncowi z Pieskowej Skały⁸. Frycz Modrzewski w swoich dziełach teologicznych często powoływał się na Kalwina i jego naukę. Interesował się Kalwinem także Faust Socyn⁹.

Z XVII w. zachowało się ponad 20 prac dotyczących Kalwina i kalwinizmu w Polsce, różnych obozów wyznaniowych¹⁰. W 1626 r. wyszła „Nauka o Sakramencie Świętych Nowego Testamentu wzięta z czwartych ksiąg Institucji nabożeństwa krześcijańskiego Jana Kalwina i na polską rzecz przeniesiona”, w Lubczu, w drukarni Piotra Blastusa Kmity¹¹. W XVIII w. ukazało się w Polsce o Kalwinie i kalwinizmie 13 pozycji i to zarówno z obozu katolickiego, jak i protestanckiego, jezuitę ks. Poszakowskiego, F. Strady, G. Gengella, M. Bekana, J. G. Elsnera, M. Fr. Kautza, Ch. G. Friesego, G. K. Ancuty, J. A. Załuskiego i M. Krassowskiego. Omawiając sprawę dysydencką pisali pośrednio przeciwko kalwinizmowi historycy: T. Ostrowski, A. Naramowski, J. K. Rubinkowski, Erazm Otwinowski i heraldyk K. Niesiecki¹². Liczne prace o Kalwinie i kalwinizmie w Polsce ukazały się w XIX i XX w.¹³. Prócz tego mamy rozprawy do stosunków polsko-szwajcarskich, dotykające też związków Kalwina z Polską¹⁴.

⁸ Al. Brückner, *Dzieje kultury polskiej* t. II, Warszawa 1957, s. 192; L. Finkel, op. cit., nr 1835, 15277 i 15383; K. Estreicher, op. cit. t. XVIII, s. 673—676.

⁹ F. Socyn, *Listy* t. I, wyd. L. Chmaj, Warszawa 1959, s. 15; t. II, s. 109. L. Chmaj, *Faust Socyn*, Warszawa 1963, s. 29, 36, 39, 63, 64, 67, 226, 273, 314 i 367.

¹⁰ L. Finkel, op. cit., nr 15084, 15141, 15451, 15531 i 32754; K. Estreicher, op. cit. cz. III, t. I, s. 440—441 i 434—435.

¹¹ H. Barycz, *Voyageurs et étudiants polonais à Genève à l'époque de Calvin et de Théodore de Bèze (1550—1650), Echanges entre la Pologne et la Suisse de XIV-e au XIX-e siècle*, Genève 1964, s. 71 i przyp. 9; P. Hulka-Laskowski, *Wileński Kościół ewangelicko-reformowany*, Wilno 1936.

¹² L. Finkel, op. cit., nr 15017, 15018, 15745 i 32754; K. Völker, *Der Protestantismus in Polen...*, Leipzig 1910, s. 184—185; St. Kot, *Ignacego Potockiego rozprawa o wpływie reformacji na politykę i oświatę w Polsce*, „Reformacja w Polsce” t. II, 1922, s. 139 nn.

¹³ K. Goworski, *O wwieńieniu, rasprostranieniu i subdie kalwinizma w Białorusi, „Gubern. Wiedomosti”*, Witebsk 1858; L. Finkel, op. cit., nr 1502; H. Dalton, *Geschichte d. ref. Kirche in Russland*, Gotha 1865; J. Sembrzycki, *Die polnische Reformierten und Unitarier in Preussen*, „Altpreussische Monatsschrift” 1893; J. Łukasiewicz, *Dzieje kościółów wyznania helweckiego w Litwie*, Poznań 1842 i 1845 oraz inne. Por. także K. A. Diehl, *Jan Kalwin, teolog i reformator*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1864 i 1865; A. Heiman, *Zyciorys J. Kalwina*, Warszawa 1909; J. Badura, *Jan Kalwin*, „Przyjaciel Ludu” t. XXXII, Cieszyn 1909, nr 13, s. 105—108; K. Michejda, *Jan Kalwin w Polsce*, tamże nr 17, s. 139—140; nr 18, s. 147—148; W. Hadorn, *Znaczenie Kalwina dla historii i życia kościoła protestanckiego*, Kowno 1910; E. Jelinek, *Sylwetka Kalwina na tle reformacji*, Warszawa 1934; Cz. Lechicki, „Nauka religii chrześcijańskiej” Kalwina i jej znaczenie, Warszawa 1937; E. Falkowski, *Ustrój wileńskiego kościoła ewangelicko-reformowanego*, Wilno 1936; W. Gizebert-Studnicki, *Kościół ewangelicko-reformowany w Wilnie. Historia, organizacja, świątynia*, Wilno 1935; W. Vrana, *Kalwinizm M. Reja*, „Kwartalnik Teologiczny Warszawski” t. VI, 1907; T. Grabowski, *Z dziejów literatury kalwińskiej w Polsce*, Kraków 1906; J. Czubek, *Krzysztof Treacy, przywódca kalwinów małopolskich*, „Reformacja w Polsce” t. I, 1921, s. 35—42; B. Zwolski, *Sprawa zboru ewangelicko-reformowanego w Wilnie w latach 1639—1641*. Por. też W. Niesel, *Calvin bibliographie 1901—1959*, München 1961, s. 59.

¹⁴ *Echanges entre la Pologne et la Suisse*; T. Stark, *Genève et Pologne au cours des siècles*, Genève 1952; St. Kot, *Les relations polono-suisse à l'époque de l'Humanisme et de la Réformation*, „Pologne-Suisse”, Varsovie—Lwów 1938, s. 159—165; B. Tranda, *Po wiekach*, „Jednota”, maj 1964; E. Jelinek, *Kalwin w gronie Reformatorów*, tamże; J. Konar,

II

Różnorakie stosunki między Szwajcarią a Polską datują się od najdawniejszych czasów. Wzmogły się one w związku z oddziaływaniem reformatorów szwajcarskich, zwłaszcza Kalwina, na protestantów i protestantyzm w Polsce. Temu zagadnieniu poświęcił m.in. sporo artykułów T. Wotschke¹⁵.

Pierwszym wiarogodnym informatorem o doniosłych wydarzeniach kościelnych był w Polsce XVI w. Szwajcar Joachim Vadianus (Watt), humanista, pisarz i reformator churski. W latach 1518—1519 odwiedził on swoich krewnych w Poznaniu i Krakowie. Miał też nawiązać stosunki z kołem humanistów krakowskich¹⁶. Drukarni wrocławski, K. Lybisch, w latach 1523—1524 przedrukował trzy prace Zwingliego. W latach 1527—1529 Th. Bibliander, przysły profesor teologii w Zurychu, uczył w wyższej szkole w Legnicy, założonej w 1526 r. przez ks. Fryderyka II legnickiego¹⁷. Pierwsi wyznawcy nauki Zwingliego zawitali do Prus ok. 1530 r.; byli to Holendrzy, którzy, ścigani za herezję przez Karola V, musieli opuścić ojczyznę i znaleźli azyl w Polsce. Osiedlili się oni wraz z prześladowanymi również anabaptystami w Elblągu, Gdańsku i Królewcu. Władze polityczne i kościelne błagały Zygmunta Starego o wypędzenie tych „nowych kacerzy”¹⁸. Na Śląsku przez pewien czas skłaniał się ku zwinglianizmowi znany działacz reformacyjny — rycerz K. Schwenckfeld.

W latach czterdziestych XVI w. Kalwin począł wypierać Lutra z serc i umysłów Polaków. Swoim gorącym i donośnym protestem przeciw Interimowi 1548 r. reformator genewski porwał również niektórych nowowierców polskich przeciwko cesarzowi i papieżowi; wśród oponentów znalazł się później znany działacz reformacyjny, Grzegorz Paweł z Brzezin¹⁹.

Pisma reformatora genewskiego czytano z uznaniem w kółku humanistów krakowskich, którym przewodził Franciszek Lismanin, spowiednik królowej Bony i przełożony franciszkanów w Polsce. Na szerzenie się pism heretyckich, w tym i Kalwina, skarżyli się w 1550 r. w Rzymie biskupi polscy²⁰.

Sprawa recepcji Kalwina w Polsce jest dotychczas mylnie przedstawiona w naszej literaturze historycznej. Wł. Chotkowski wyznacza początek kalwinizmu w Małopolsce na rok 1544, a pierwszym zborem kalwińskim miał być, według niego, zbor w Woli Justowskiej Decjuszy (1552)²¹. J. Łukasiewicz twierdzi, że nauka Kalwina przyjechała się w całej Polsce już u schyłku panowania Zygmunta I²². Ż. Kormanowa dostrzegła zdeklarowanych kalwinistów w Małopolsce już w połowie XVI wieku²³. Badacze ci rozumieją pod terminem *ecclesia reforma-*

Geneza i charakter „Instytucji...” Kalwina, tamże; O. Bartel, *Jan Kalwin*, „Zwiastun” t. IV, 1964, nr 13, s. 147—148; tenże, *Jan Kalwin*, „Posłannictwo”, 1965, nr 1—2; W. Bickerich, *Von den ref. Gemeinden in Russisch-Polen-Litauen u. den Ostseeprovinzen*, „Ref. Kirchenzeitung” t. LXVI, 1916, nr 4—8.

¹⁵ Por. *Schriftenverzeichnis* prac Th. Wotschkego, Poznań 1940.

¹⁶ K. Estreicher, op. cit. cz. II, t. I, 1882, 1519 i 1525 r.; E. Stachelin, *Przyczynki do dziejów reformacji polskiej w szwajcarskiej literaturze historycznej w latach 1939—1948*, „Reformacja w Polsce” t. XI, 1948—1952, s. 123.

¹⁷ J. F. A. Gillet, *Crato v. Craftheim...*, Frankfurt/M. 1860, s. 20, przyp. 25; O. Bartel, *Udział i rola Polaków w ruchu reformacyjnym*, „Rocznik Teologiczny Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej”, Warszawa 1963, s. 11.

¹⁸ *Acta Tomiciana* t. XIV, Poznań 1952, nr 146, 147, 177; t. XVI cz. II, nr 651. Por. tamże t. XIII, nr 360; list Dantyszka donoszący Zygmunтови, Staremu o śmierci Zwingliego.

¹⁹ O. Bartel, *Grzegorz Paweł z Brzezin*, Kraków 1927; *Opera Calvinii* t. XVIII, nr 3255.

²⁰ T. Wotschke, *Calvins Beziehungen zum Posener Lande*, „Historische Monatsblätter für die Provinz Posen” 1909, s. 102 n.

²¹ Wł. Chotkowski, *Przyczyny i początek Reformacji w Polsce*, Poznań 1883, s. 48 n.

²² J. Łukasiewicz, *O kościołach Braci Czeskich w dawnej Wielkiej Polsce*, Poznań 1835, s. 27.

²³ Ż. Kormanowa, *Bracia Polscy*, Warszawa 1920, s. 16 n.

tu, spotykanym w źródłach, zbór względnie kościół ewangelicko-reformowany, czyli kalwiński. Lecz termin ten wyrażał wtedy tylko to, że dany kościół katolicki został oddany do użytku nowowiercom i miał służyć nowej wierze, której treść religijno-dogmatyczna jeszcze nie była wyraźnie sprecyzowana. Za taką interpretacją terminu *ecclesia reformata* przemawia i to, że małopolscy nowowiercy szukali wtedy wzoru nauki i doskonałego kościoła, a znaleźli go w kościele braci czeskich (unia w Kośminku, 1555 r.). Część nowowierców małopolskich skłaniała się ku nauce Zwingliego i Kalwina²⁴, ale jeszcze nie znała jej w pełni. Zresztą dopiero w latach siedemdziesiątych XVI w. protestanci niemieccy, którzy przeszli do obozu kalwińskiego, przyjęli nazwę reformowani (kalwini), chcąc podkreślić, że reprezentują reformację konsekwentniej przeprowadzoną, aniżeli to uczynił Luter. Głębokie zapoznanie się z nauką, wprowadzenie obrzędowości oraz ustroju kościelnego Kalwina w Polsce nastąpiło później i stopniowo, w latach 1553—1557²⁵. Kiedy nauka Kalwina zaczęła zdobywać w Polsce zwolenników, pisma jego były już częściowo znane oraz powstawały zbory kalwińskie, wówczas reformator genewski postanowił ingerować w polskie sprawy religijno-kościelne, aby pomóc do zwycięstwa reformacji w Polsce. Uczynił to za sprawą Jana Łaskiego, pośredniczył zaś między nim a Łaskim Florian Rozwicz-Susliga. Szczwany ten szlachetka mazowiecki umiał wkraść się w zaufanie wielu znakomitych działaczy reformacyjnych i przekonać ich, że utrzymuje żywe stosunki z najznakomitszymi przedstawicielami szlachty i elity umysłowej w Polsce. Wszystko to nie odpowiadało prawdzie. Dopiero w 1551 r. Susliga został zdemaskowany i musiał opuścić Szwajcarię²⁶. Otóż pod jego wpływem Kalwin już w 1549 r. przesłał królowi Zygmuntovi Augustowi swój „Komentarz do Listu apostoła Pawła do Żydów” z odpowiednią dedykacją²⁷. Odtąd aż do śmierci Kalwina, z przerwą w latach 1550—1553, będzie trwała korespondencja między reformatorem genewskim a Polakami. W przysłanym królowi polskiemu komentarzu Kalwin mówi o najwyższej boskości, kapłaństwie i nauczycielstwie Chrystusa, nawołuje Zygmunta Augusta, aby w swoim państwie odegrał rolę Ezechiela i Jozuego, „aby wieczna prawda boża zajaśniała w jego królestwie”²⁸.

Wezwanie to nie znalazło spodziewanego oddźwięku. Reformator genewski nie orientował się należycie co do osoby królewskiej, nie wiedział, że monarcha polski był człowiekiem miękkim i niezdecydowanym, że nie miał zrozumienia dla spraw religijno-kościelnych i że wreszcie prawnie był skrupowany w swoich kompetencjach monarszych. Jego stosunek do nowowierstwa i nowowierców był na ogół chwiejny. Polski obóz protestancki uważał Zygmunta Augusta za sympatyka nowowierstwa i miał po temu powody. Na dworze wileńskim Zygmunt August jeszcze jako wielki książę litewski trzymał trzech kaznodziejów ewangelickich. W jego bibliotece znajdowały się pisma „heretyckie”, m.in. „Biblia” Lutra z własnoręczną jego dedykacją²⁹. „Heretyk” Lismanin czytał i komentował królowi dwa razy w tygodniu „Institutio religionis christianae” Kalwina³⁰. Polski zaś obóz katolicki był przekonany, że król jeśli nie wprost, to pośrednio popiera zamysły heretyckie i pobłaża nowowiercom. Tegoż zdania była również kuria rzym-

²⁴ J. Łukasiewicz, *Dzieje wyznania helweckiego w dawnej Małopolsce*, Lwów 1853, s. 156 i 160.

²⁵ *Stanisław Hosii ... Epistolae*, wyd. Fr. Hipler, W. Zakrzewski, t. II, Kraków 1879, nr 1154, 1175 i 1221.

²⁶ K. Hartleb, *Floryan Rozwicz Susliga*, Lwów 1912, s. 3—6, 7, 10—11, 14—15, 20—22.

²⁷ Tamże, s. 8; T. Grabowski, op. cit., s. 42.

²⁸ K. Hartleb, op. cit., s. 88.

²⁹ *Stanisław Hosii ... Epistolae* t. II, nr 1115; L. Kolankowski, *Zygmunt August, wielki książę Litwy*, Lwów 1913, s. 327 i 329; K. Hartleb, *Biblioteka Zygmunta Augusta*, Lwów 1928.

³⁰ J. Th. Müller, *Geschichte d. Böhmischen Brüder* t. III, Herrnhut 1931, s. 73 n.

ska³¹. Prawdą jest, że Zygmunt August często uchylał się od stosowania represji względem nowowierców i „był szczęśliwy — jak czytamy — iż się w Pana Jezusowe plewidło wdawać nie chciał, zostawując Mu to, co Jego urzędowi należy i Aniołom Jego”. Jako człowiek Renesansu był król tolerancyjny, mawiał do szlachty: „Nie jestem stróżem waszych sumień”, w swoich osobistych przekonaniach religijnych był raczej indyferentny. Jednak po głośnej sprawie związku małżeńskiego z Barbarą Radziwiłówną, przeciwko któremu drastycznie wypowiedział się w senacie starosta generalny wielkopolski, protestant Andrzej Górka — król stracił zaufanie do obozu reformacyjnego i u schyłku panowania całkowicie wyzbył się sympatii do reformacji.

Tymczasem za namową Lismanina, który odwiedził Kalwina w Genewie, reformator genewski w 1554 r. wysłał nowe pismo do króla polskiego i ponownie wezwał go do reformy w stosunkach kościelnych³². Kiedy próby pozyskania Zygmunta Augusta dla reformacji nie dały pomyślnych wyników, Kalwin postanowił zjednać dla swojej nauki możnowładców i szlachtę polską. Za namową tegoż Lismanina w grudniu 1555 r. Kalwin wysłał już całą serię listów do króla i znakomitych Polaków, m. in. do hetmana Jana Tarnowskiego. Wiemy skądinąd, że Tarnowski niezyczliwym okiem patrzył na kurię rzymską, stał się z nią, kiedy nie chciała dopuścić Jakuba Uchańskiego na biskupstwo kujawskie. Hetman występował również przeciwko przywilejom kleru i popierał myśl zwołania wolnego soboru dla przeprowadzenia reformy kościelnej w Polsce, lecz był przeciwny przyjęciu reformacji, ponieważ mogłaby ona wywołać zamieszki religijne, a to byłoby niebezpieczne dla państwa. Przeciwno dopatrywaniu się w reformacji źródeł zaburzeń domowych Kalwin w nowym liście mocno protestował, na co Tarnowski odpowiedział grzecznie, ale wyniośle³³.

W swojej korespondencji z protestantami polskimi reformator genewski domagał się dania wiernym do rąk Biblii w języku polskim, do jej tłumaczenia zachęcał humanistę i poetę Andrzeja Trzecieckiego, a do jej wydania kasztelana bieckiego Jana Bonera, gorliwego nowowiercę. Nadto Kalwin żądał zakładania szkół dla kształcenia przyszłych duchownych, zachęcał zarówno świeckich, jak i duchownych do walki z kościołem katolickim, z Fr. Stankarem, który swoją nauką o Chrystusie-Pośredniku podkopywał dogmat Trójcy Świętej; obruszył się również na Lismanina, gdyż ten swoim subordynacjonizmem chcąc ratować dogmat Trójcy Świętej wywołał jeszcze większy zamęt w polskim obozie reformacyjnym³⁴. Srodze gniewał się Kalwin na antytrynitarzy polskich, żądał bezwzględnej walki z nimi, szczególnie z gładkim, wymownym i wielce niebezpiecznym Blandratą. Duchownych i wiernych zachęcał Kalwin do wzmożonej działalności na polu krzewienia reformacji i jednoczenia się³⁵.

Za pierwszych świadomych działaczy kalwińskich w Polsce należy uważać ks. A. Prażmowskiego na Kujawach, Lismanina oraz przede wszystkim Jana Łaskiego. Prażmowski po 1565 r. połączył się z braćmi czeskimi i tym przygotował ostateczne połączenie się kalwinistów oraz braci czeskich na synodzie we Włodawie w 1634 r. Lismanin, były prowincjał franciszkanów, przewodził w krakowskim kółku humanistów Trzecieckiego. Wysłany w 1553 r. na Zachód przez Zygmunta Augusta, odwiedził Jana Kalwina i pod jego wpływem przeszedł do obozu reforma-

³¹ J. Bukowski, *Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku* t. II, Kraków 1886, s. 117.

³² K. Hartleb, *Kalwin a Polska*, s. 89—90.

³³ St. Kot, *Jana Tarnowskiego zerwanie z Kalwinem*, „Reformacja w Polsce” t. I, 1921, s. 65—66.

³⁴ O. Bartel, *Grzegorz Paweł z Brzezina*, „Reformacja w Polsce” t. V, 1928, s. 25 nn.

³⁵ K. Hartleb, *Kalwin a Polska*, [w:] *Stosunki kalwinów polskich z gminą szwajcarską...*, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, t. XXXVIII, 1910, s. 767.

cji kalwińskiej. Gdy wrócił do kraju, został jako heretyk obłożony klątwą i skazany na banicję. Nie opuścił jednak Polski, doradzając z ukrycia małopolskiej społeczności nowowierczej w dziele przeprowadzenia reformacji w duchu kalwińskim. Najwybitniejszym jednak uczniem Kalwina był Jan Łaski. Poznał on reformatora genewskiego we Frankfurcie w 1556 r., znał jego pisma, wcielał jego naukę w życie we Wschodniej Fryzji, Londynie i Frankfurcie, a po powrocie do Polski (grudzień 1556 r.) na gruncie ojczyznom. Uważa się go słusznie za reformatora polskiego. Podjął on pracę reformatorską w duchu Kalwina, nie hołdując jednak jego teokracji i srogiej dyscyplinie kościelnej. Mając na oku zwycięstwo reformacji w Polsce uważał za konieczne przede wszystkim zjednoczyć wszystkich umiarkowanych protestantów na podstawie przez siebie opracowanej Konfesji Polskiej, czym przygotował znaną ugodę sandomierską z 1570 r. Jego ostatecznym celem było powołanie do życia narodowego kościoła ewangelickiego w Polsce. Łaski podjął walkę z przedstawicielami kościoła katolickiego, zwłaszcza ze Stanisławem Hozjuszem, filarem reakcji katolickiej w Polsce. Zarazem ostro zwalczał rozwijającą się antytrynitaryzm Stankara. Organizowanemu przez siebie kościołowi nadał Łaski ustrój synodalno-prezbiterialny, wprowadził katechizm emdeński, wzorowany na genewskim. Zachęcał uczonych kalwinistów polskich do dalszego tłumaczenia Pisma Świętego na język polski, duchownych i wiernych do zakładania skarbu kościelnego, szkół, drukarni itd. W tym dziele organizowania i jednoczenia protestantów polskich mocno poparł Łaskiego reformator genewski. Kalwin był ekumenikiem nie tylko na gruncie zachodnioeuropejskim, lecz popierał ideę ekumeniczną i w Polsce. W memoriale opracowanym wraz z duchownymi zuryskimi oraz w listach do polskich protestantów domagał się połączenia z braćmi czeskimi³⁶. Do tego samego wzywał i St. Ostroroga, opiekuna luteran wielkopolskich. W duchu ekumenicznym Kalwina początku XVII w. pisał swą „Exhortatio Fraterna et Modesta” B. Bythner, senior kościoła ewangelicko-reformowanego w Małopolsce³⁷. Kiedy Kalwin dowiedział się, że w Polsce dyskutuje się sprawę kościoła narodowego, zwrócił się również do biskupa kujawskiego, Jakuba Uchańskiego, który nosił się z zamiarem powołania do życia polskiego katolickiego kościoła narodowego. Kalwin uważał za konieczne udzielić mu rad i wskazówek, lecz biskup, przekonany o słabości reformacji w Polsce, pojednał się z Rzymem i został prymasem³⁸.

Dziwi nas, że źródłowo nie możemy stwierdzić kontaktów między Kalwinem a Rejem, gorącym kalwinistą, którego twórczość literacka jest przepojona ideologią reformatora genewskiego³⁹. Nie nawiązał Kalwin stosunków z Andrzejem Fryczem Modrzewskim, znanym przecież na Zachodzie. Modrzewski wysoko cenił Kalwina, korzystał z jego dzieł przy opracowaniu wielu zagadnień religijno-teologicznych, w „De Republica emendanda” nazwał go *summus et singularis vir*⁴⁰.

W Polsce miał Kalwin także przeciwników. Zwalczano jego naukę za życia i zwłaszcza po jego śmierci — z antytrynitarskiego stanowiska np. Grzegorz Paweł⁴¹, a z katolickiego M. Kromer, A. Junga, H. Powodowski, Wujek, Wilkowski, P. Skarga, St. Orzelski i in.⁴². W jego obronie stawali St. Sarnicki, „chorąży kal-

³⁶ T. Wotschke, *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen*, nr 112; *Corpus Reformatorum, Opera Calvinii* t. XVI, nr 2745.

³⁷ O. Bartel, „Posłannictwo”, 1964, nr 5—6.

³⁸ A. Frycz-Modrzewski, *Dzieła wszystkie* t. I, s. 365; t. III, s. 103, przyp. 5; t. V, s. 11; E. Bałakier, *Sprawa kościoła narodowego w Polsce w. XVI*, Warszawa 1962, rozdz. IV.

³⁹ J. Krzyżanowski, *Historia literatury polskiej*, Warszawa 1963, s. 120 nn.

⁴⁰ A. F. Modrevii, *Opera omnia* t. I, Warszawa 1959, s. 357.

⁴¹ J. Dürr-Durski, *Arianie Polscy w świetle własnej poezji*, Warszawa 1948, s. 3 nn.

⁴² Stanisław Orzelski w satyrze pt. *Macaronica Martholdi Mądzikowii* (ok. 1625).

winizmu”, P. Gilowski, Grzegorz Żarnowczyk, szczególnie zaś A. Wolan. Najściślej więź łączyła Kalwina z ks. Mikołajem Radziwiłłem Czarnym, gorliwym wyznawcą i opiekunem protestantyzmu zarówno w Koronie, jak i na Litwie. Aby zachęcić Radziwiłła do dalszej działalności reformacyjnej, Kalwin dedykował mu swoje nowe wydanie Komentarza „Ad Acta Apostolica”⁴³. Tuż przed śmiercią reformatora Radziwiłł przedstawił mu jako „rozjemcy w całym kościele bożym” bolesną sprawę walki, jaka toczyła się w polskim obozie reformacyjnym o dogmat Trójcy Świętej, prosząc Kalwina o pojednanie się z Blandratą. Memoriał ten jednak nie zastał już przy życiu Kalwina.

Od 1556 r. odwiedzali Genewę polscy kalwiniści. Pierwszym z wielu był Jan Łasicki, wychowawca młodzieży szlacheckiej, historyk, religioznawca i polemista⁴⁴. W 1557 r. przybył do Genewy Wojciech Dłuski, syn Agnieszki, właścicielki Iwanowic (Małopolska). Kalwin zaopiekował się nim⁴⁵. W 1558 r. słuchał kazań Kalwina Abraham ze Zbączynia, syn magnackiej rodziny wielkopolskiej, w której żywa była tradycja husycka⁴⁶. W tymże roku dla zaopiekowania się młodymi Dłuskimi, Wojciechem i Mikołajem, zawitał do Genewy Jan Luziński, minister w Iwanowicach. Oddziaływał Kalwin na polskich protestantów również przez swoją Akademię założoną w 1559 r. Na niej wzorowały się później akademie reformowane we Francji (Orange, Saumur, Sedan) i w Szkocji (St. Andrews, Edynburg). Zaczęły się też polskie pielgrzymki do „Rzymu kalwińskiego”. Na początku 1561 r. przybył tu Krzysztof Treacy. Rozpoczął on studia w Akademii genewskiej pod kierunkiem Kalwina i Bezy, który był jej pierwszym rektorem. Studiował Biblię w oryginale, zgłębiał „Naukę religii chrześcijańskiej” Kalwina, „Decades” H. Bullingera oraz „Loci Communes” M. Musculus, uczył się także historii kościoła. Od 1562 r. studiował w Zurychu⁴⁷. Treacy odegrał później dużą rolę w historii polskiego kościoła kalwińskiego, m. in. przygotował znany konsens sandomierski. W październiku 1561 r. przybył do Genewy z darami od ks. Radziwiłła Czarnego Marcin Czechowicz, przyszły przywódca lewicy reformacyjnej w Polsce. W 1563 r. po studiach w Wittenberdze i Heidelbergu zawitał tu z kolei Wacław Ostroróg, którego ojciec Jakub, starosta generalny wielkopolski, opiekował się braćmi czeskimi. Po latach w jednym z listów Wacław Ostroróg wspominał, że *vidi... Genevam, urbem meo iudicio sanctissimam...*⁴⁸. W 1564 r. przebywał na studiach w Genewie brat czeski, Piotr Sebastian Turnowski. W maju tegoż roku ponownie zawitał do Genewy ze swoimi wychowankami Jan Łasicki oraz Jan Ostroróg, brat Wacława. W tym czasie Kalwin był już ciężko chory, od lutego 1564 r. nie opuszczał mieszkania. Po śmierci Kalwina (27 maja 1564) Beza nadal utrzymywał stosunki z kościołem kalwińskim w Polsce, z jego działaczami, np. z Łasickim, Treacy, Thenaudeusem i innymi⁴⁹.

⁴³ T. Wotschke, *Calvins Beziehungen*, s. 107.

⁴⁴ K. Völker, op. cit., s. 37, przyp. 1; H. Barycz, op. cit., s. 79.

⁴⁵ T. Wotschke, *Calvins Beziehungen*, s. 105.

⁴⁶ Tamże, s. 103–104; H. Barycz, op. cit., s. 79–81.

⁴⁷ H. Barycz, op. cit., s. 86, 88–89; *Album in Tiguryna Schola Studentium*, s. 17. Także Staatsarchiv Zürich, E. II, 479.

⁴⁸ T. Wotschke, *Calvins Beziehungen*, s. 96.

⁴⁹ Tamże, s. 109 nn.; H. Barycz, op. cit., s. 88 nn.